

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

TER-MIKELIAN, Arsak, Dr.—Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (vom IV bis zum XIII Jahrhundert). Leipzig. Gustav Fock. 1892

ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ, Արշակ դր.—Հայաստանեայց եկեղեցին և Բիւզանդեան ժողովոյ պարագայք (պատմական յառաջադրութիւն). Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1892, գինն է 1 ռ. 50 կոպ. Արժանացած Իզմիրեան Սահակ-Մեսրոպեան մրցանակի:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, պ. Տէր-Միքելեանի երկը լուս է տեսել մի տարի առաջ և արժանացել է մրցանակի. ասեմ, որ նաև գտնւել է «l'Arménie» լրագրի խմբագրութիւնից, որի խմբագիրը ակդ աշխատութիւնը մինչև անգամ պ. Գլադստոնին նւէր ղրկեց, աշխատելով ականաւոր Անգլիացուն հալոց եկեղեցու պատմութեան և դաւանութեան հետ ծանօթացնելու Մենք, իբրև նոյն առարկայով պարասպող, բարոյական պարտականութիւն ունէինք, քանի որ մեր կարծիքը պ. Տէր-Միքելեանի աշխատանքի մասին աննպաստ էր, հրապարակ դուրս գալ, բաց միշտ վիշելով երևելի. Բալտիկի խօսքերը ¹⁾, լուս էինք. Սակայն

որովհետև պարոն հեղինակը մինչև հիմա ան խորին համոզմանն է, որ իւր աշխատանքով հալոց եկեղեցական պատմութեան մեծ ծառայութիւն է մատուցել և մինչև անգամ նոյն ակդ աշխատութիւնը հալերէն է թարգմանել, ոտիպած ենք հրապարակ դալ և մեր կարծիքը բացնել. Ներկայ չօղւածում նախ և առաջ մի քանի սխալների վերաջ ու-

հէլլէնօֆիլը կուսաց վերջին ապոտամքութեան ժամանակ Յունաստան գնաց, իւր ահագին հարստութիւնը ազատութեան գործին էր նւիրում և բարի գործի համար տնխոնջ աշխատում, տեսնելով ցուցերի վատութիւնները, դրում էր իւր հալերենակիցներին. «Կոչներ մասին լաւ բան չեմ կարող գրել, վատ բան էլ գրել չէի ցանկանալ»:

¹⁾ Նրբ երևելի բանաստեղծն և

շաղրութիւն կը դարձնեմ, որոնց պ. Տէր-Միքէլեանը չպիտի անէր, ապա կը խօսեմ երկի մի քանի մասերի վերաջ. Ամբողջի վերաջ խօսել անկարելի է, որովհետեւ ամբողջ 1079 տարւալպատմութիւն է (226—1305).

Սկսենք այն մի քանի սխալներէր, որ, ինչպէս ասացինք, հեղինակը չպիտի անէր. էջ 72-ում կարդում ենք.¹⁾

«Եւ ապա՛յն Թէոդորոսը հաւածեց Բիւզանդացիներին հիւսիսակին Հալատանից. 660-ին վերջինները կրեցին մի ծանր պարտութիւն և Թէոդորոսը, բիւզանդական մասի իշխանի, Մուշեղ Մամիկոնեանի հետ և Ներսէս կաթողիկոսի հետ միանդամաւն հպատակեցաւ արաբացւոյ իշխանութեան. Դորանից լեռոյ նա մեռաւ 651 թւին»:

Առաջին թւականի սխալն աւրոն հեղինակը մեղ մատնանիչ է անում Ղեոնդ գլ. 4 եր. 13, իսկ երկրորդի մասին Սերէոս 38, 149. Պար. Տէր-Միքէլեանը աստուածաբան է և կարդացել է մեռեալների լարութեան մասին. սակայն սրբան էլ ճգնի նա՛ չի կարող մեղ հաւատացնել, որ

¹⁾ Թողածի հեղինակի առաջ բերած քաղածքներից մինք պահպանում ենք միայն հայերէնը, մինչդեռ գերմաներէն բնագիրը բաց ենք թողնում. Պ. խղածագիրը միայն գերմաներէն լեզուով հրատարակածը ի նկատի է ունեցել. Հարկ ենք համարում լալտնել նաև որ խղածը տպում ենք մի քանի լապաւումներով, որոնց մէջ նաև մի քանի ալ օրինակներ հեղինակի սխալներէր:

Ման. Խմբ.

660 թւականին բիւզանդացիներին հաւածող Թէոդորոսը 651-ին մեռած կարող էր լինել. Թող ինքը համեմատի Ղեոնդը Սերէոսի հետ և իւր կողմից սխալը հասկանալ, մենք զուր ժամանակ չունինք:

Էջ 76 հեղինակը ասում է.

«Մենք տեսնում ենք, որ մինչև անգամ մի գիտնական աշխարհական (Ջաքարիա Ա.) Շիրակաւանի Սիւնողից (854 թւին) կաթողիկոս ընտրւեցաւ»:

Մի գիտնական աշխատութեան մէջ սակաւն, աղպիսի մի սխալ ամօթալի է. Իրաւ է, որ Ջաքարիա Ա. 854 թւի չաւանի Բուղաւեան կատարութիւն ժամանակ կաթողիկոս ընտրւեց, սակայն Շիրակաւանի ժողովը ալ ղէպքի հետ ինչ կապ ունի, քանի որ ալ ժողովը Աշոտի իշխանութեան ժամանակ, 861 թւին տեսելի ունեցաւ:

Գոքա երևի տառասխալներ են, ինչպէս տառասխալներ են նաև մարթ, մեքնել հաճ և ալլն. Սակաւն անցնենք:

Այժմ վերցնենք պ. Տէր-Միքէլեանի աշխատութիւնից մի գլուխ (գլուխ IV, Բագրատունեաց իշխանութիւնը էջ 75—81)¹⁾ և տեսնենք, թէ պարոն Տէր-Միքէլեանը ինչպէս է մշակել իւր նիւթը. Այդ ամբողջ գլուխը սխալ լերկւումն է, ուղիղ բան չկալ:

Էջ 75 պ. Տէր Միքէլեանը ապա՛յն է սկսում իւր աշխատութեան

¹⁾ Ողջ աշխատութիւնը բաղկացած է վեց գլուխներից և 120 երեսներից:

ալս գրութիւնը.

«Թէպէտ խալիփաները հայերի հետ միշտ հաշտ էին (միթէլ), սակայն առաւել ևս նոցա վտանգաւոր էին զանազան իշխանները և կողմնապահները (ոչք են սոքա, հայեր թէ արաբներ), որոնք գրեթէ կատարեալ անկախութեան էին հասել, Մասամբ նոցա որոգալթները, մասամբ ևս անմիաբան և ապստամբ հալ նախարարների միասնաբար բացինքնին առիթ տւին Հալաստանը աւերելու (պատեղից երևում է, որ պ. Տ.-Մ. վերոյիշեալ «իշխաններին» և «կողմնապահներին» արաբացիներ է համարում), Մինչև այսօր գիտէ հայոց ժողովուրդը ալս բռնակալներից մի անգութի անունը, Բուզալինը, որի սոսկալի, բայց (!) ահեղ գործերը չափեան հալ ժողովրդի պատմութեան մէջ կը մնան»:

Ալս բոլորը ճիշտ չէ. Հեղինակը պատեղ հետեւել է, սակայն առանց ուշադրութեան, St. Martin, Mémoires sur l'Arménie աշխատութեան, «զանազան իշխաններ և կողմնապահներ» (կուսակալներ? ծան. Խմբ.) արաբներ է համարում, որոնց կարգին ըստ պ. Տ. Մ. պատկանում է նաև Բուզան. սակայն նոքա ոչ թէ արաբներ, այլ հայեր էին, Իրակաշուկուն ալն է, որ IX դարու առաջին կիսում հալ նախարարները գրեթէ անկախ զիրք ունէին, ինչպէս Սէն-Մարտինը, որին պ. Տ. Մ. պատեղ չէ լիշում, ևս ասում է. Մուսալակիլ խալիֆան (847—861), որը ըստ պ. Տ. Մ. հայոց հետ («հաշտ») պէտք է եղած լինի, ցանկանալով

իւր իշխանութիւնը Հալաստանում վերահաստատել, վերջապէս ստիպւած է լինում Բուզալ Անդրանիկին մեծ զորքով Հալաստան զրկել, երկիրը նաճեցու և բոլոր նախարարներին գերելու համար, որ և կատարւում է (852—855), Նկատենք որ ալս բոլորը եկեղեցական պատմութիւն չէ, բայց անցնենք:

Սորանից լետոյ անմիջապէս հեղինակը շարունակում է.—«Սոք ժամանակ բարձրացաւ հիւսիս արևմտեան Հալաստանի աւերակների վերալ, հռչակաւոր Անի քաղաքում, Բագրատունեաց իշխանութիւնը, մեծ իշխան Աշոտի օրով»:

Դարձեալ երկու սխալներ. ա) Բագրատունեաց իշխանութիւնը առաջ եկաւ ոչ թէ 852—855, այլ դրանից լետոյ, բ) առաջին Բագրատունեաց մալրաքաղաքը ոչ թէ Անին է եղած, այլ Բագաւանը, Նրազգաւորսը:

Հեղինակը շարունակում է անմիջապէս. «Նրա պատրիարք Փոտրալս լսեց, զրկեց Նրան (Աշոտին) մի նամակ և դորանում Նրան խորհուրդ տւեց, քրիստոնեալ կապեր հետ բարեկամութիւն հաստատել, որի ժամանակ նա Նորան մի կտորիկ Քրիստոսի սուրբ խաչից ընծալեց, Աշոտը խոստացաւ ալս կատարելու Փոտրալս գրել է նաև մի նամակ երկու բնութեանց և Քաղկեդոնի ժողովի վերալ կաթողիկոս Զաքարիային, որին Բիւզանդիակից հալածւած հայոց եպիսկոպոս (!) Սահակ Մուկթ կամ Ապիկուրէշը պատասխանեց»:

Սորանից լետոյ պ. հեղինակը պատմում է Աշոտ I Թագնակալութիւնը. Սակայն

ինչու, թնչ նպատակով է նա գրել այս խօսքերը, միթէ անհաւանանքը, թէ փոքր Աշոտին և Զաքարիային նամակներ գրեց, պ. Տ. Միքելեանին համար մեծ գիտնական զիւտ է, մինչդեռ այդ հանգամանքը գիտեն նաև մեր թեմական զպրոցների աշակերտները, բայց մեղ հետաքրքիր էր իմանալ ան գրած համակներ թղանդակութիւնը, մեղ հետաքրքիր էր այստեղ լսել Շիրակաւանի ժողովի պատմութիւնը, որը, ըստ երևութին, պ. Տէր-Միքելեանին բոլորին անմանօթ է, Մի անձն, որ նպատակ ունի հալ և լուծ եկեղեցիների մէջ տեղի ունեցած ընդհարումները գրել, միթէ կարող է զանց առնել Շիրակաւանի ժողովի պատմութիւնը, թող կարգար պ. Տէր-Միքելեանը հայր Զամէանի հալոց պատմութիւնը, որին նա տգէտ է համարում, ան ժամանակ նա անտեսակ խաղաղակ գիտսերտացիա չէր գրիւ. Նորոն անձանօթ է նաև կարդինալ Հէրզէրիօթէր-ի լատին աշխատասիրութիւնը. Photius, Patriarch von Konstantinopol. Bd I, էջ 478—504: die ersten Missionsbestrebungen des Photius. Շիրակաւանի ժողովը, որ պ. Տ. Մ-ի աշխատութեան սիրտը պէտք է կազմէր, զանց է առնում, իսկ մի խիստ վիճաբանական երկար նամակ, որը թաշիկ կաթողիկոսի հրամանով մի լուծ մուկեանդ միտրոպոլիտի գրած է, թարգմանում է գրեթէ ամբողջապէս, նորան նւիրում է երեք ամբողջ երեսներ (էջ. 77—80). Ի՞նչ է ուղում պ. Տէր-Միքելեանը այս նամակով ասել,

միթէ մենք այս նամակը չէինք կարող Ասողիկի մօտ կարգալ¹⁾,

Պր. Տ. Մ. անմիջապէս շարունակում է. «887 թւին Աշոտը ստացաւ արարացիներից և Բարսեղ Մակեդոնացի կալսրից թագեր և նա հանդիսաւոր կերպով Անի քաղաքում թագաւոր օծւեցաւ»:

Նրեք սխալ՝

ա) Բարսեղ Մակեդոնացի կալսրը վախճանւել է 886 թ.-ի մարտի 1-ին (տես Brosset, Collection d'historiens arméniens, II, 426), հետևապէս Աշոտը չէր կարող 887 թին նորանից թագ տալ և պսակել, Սորան ընդդէմ է նաև թողմալ Արծրունի ժամանակակից գիտուն պատմագիրը (III, 258), Ստեփանոս Սրբէլեանը, Գովհանէս կաթողիկոսը, որը պարզապէս ասում է, որ Աշոտը Բարսեղ կալսր կենդանութեան ժամանակ (ուրեմն 886-ի մարտի մէկից առաջ) թագաւոր պսակւեց, Պրն. Տէր-Միքելեանը, որը զանազան լուծ, լատին, հալ աղբիւրներ միմեանց վերալ է կուտակում, աւելորդ է համարել այստեղ աղբիւրները միմեանց հետ համեմատելու, նույն իսկ չի՛շխու, թէ ըստ ո՞ր պատմաբանի նա Աշոտի թագաւորութիւնը 887 թւականին է սահմանում:

բ) Մենք չգիտենք, թէ այդ ժամանակ Անի քաղաքը թնչ էր, չգի-

¹⁾ Նաև պ. հեղինակը բոլորովին տեղեկութիւն չունի ան նամակագրութեանց, որոնք լիտու տեղի ունեցան Աշոտ II-ի, Գովհանէս II-ի և Կ. Պօլսի պատրիարք Նիկիտաս Միստիկոսի, փոքր աշակերտի մէջ:

տենք ճան, թէ Աշոտը որ քաղաքում թաղաւոր պսակեց:

գ) Աշոտը պսակւել է և ոչ թէ օծւել, ինչպէս Սէն-Մարտէնը սխալմամբ Յովհաննէս կաթողիկոսի խօսքերը թարգմանում է, և որի թարգմանութեանը պ. Տ.-Միքեղեան կուրօրէն հետեւում է:

Սակալն ալս ևս եկեղեցական պատմութիւն չէր. շարունակէնք:

Խաչիկ կաթողիկոսի նամակը առաջ բերելուց չետոյ որը վերս լիւնցինք, էջ 80 հետեւում են նորից սխալներ, Ալստեղ նա ցուց է տալիս իւր մեկնաբանական հանճարը: Մատթէոս Ուռհայեցին պատմում է, թէ երբ Պետրոս կաթողիկոսը Կ. Պոլսում Կոստանդին Մոնոմախոս կայսերը ալցելեց, կայսրը առաջարկեց նրան մի ոսկեալ աթուռ վերադնոտելու: Ալցելութեան ժամից չետոյ, երբ կաթողիկոսը ցանկանում էր հեռանալ, նորա հետեորդը, ոմն Նղիշէ վարդապետ, վերցրեց ոսկեալ աթուռը և ուղւում էր իւր հետ տանել: Կայսեր սենեկապետները դժգոհելով, փորձում էին ալս թանգազին աթուռը լախիշտելովից ազատել, սակալն Նղիշէ վարդապետը առարկեց թէ ալս աթուռը արդէն կաթողիկոսական գահ է դարձել, որովհետեւ կաթողիկոսը նորա վերադ մի անգամ նստել է, և թէ ալս ոք ալ ևս իրաւունք չունի նորա վրայ նստելու: Կայսրը զիջանում է վերջապէս և արծաթաւէր վարդապետին ուղղում հետեւալ խօսքերը. «Այս աթուռը արժէ 1000 դահեկան, պահպանիր ուրեմն քո տիրոջ համար, որ ալ ոք բացի նրա»:

նից սորա վերադ նստի¹⁾: Այս «charakteristischer Bericht»-ի մէջ պ. Տէր-Միքեղեանը տեսնում է ամի մեծ գաղափար, որ հալք ունէին իրանց եկեղեցու վեհութեան մասին»։ Բայց սա միամտութիւն է կարծենք՝ թէ ճշմարիտ որ Հայոց մօտ սովորութիւն է եղել, բոլոր ալս աթուռները, որոնց վրայ կաթողիկոսը նստում էր, վերցնել և պահպանել... Նիշէ ալս սովորութիւնը Հայոց մօտ խստիւ պահպանւած լինէր, ալսօր մենք կունենանք ինք լծմիածնում III, IV, V, VI... դարերից 1000-ուր աթուռներ, որոնք գեղարւեստական և ճարտարապետական գիտութեանց համար մեծ նշանակութիւն կունենան: Սակալն ալս պատմութիւնը ցուց է տալիս միայն Պետրոս կաթողիկոսի և իւր ուղեկցի արծաթաթուռութիւնը, ինչպէս և մենք ալս հայոց պատմութիւնից գիտենք:

Վերջապէս վերջին երկում պ. Տէր-Միքեղեանը պատմում է մի դէպք, որը պարզ հեղինակի սրտի դառնութիւնն է վկայում և ընթերցողի մօտ միայն կարեկցութիւն, բայց ոչ գիտական հետաքրքրութիւն է զարթեցնում: Ստեփանոս Օրբելեան գլ. 59, էջ 237, առաջ է բերում մի մուրհակ, որի մէջ Նեղասիրտ հալք լինոն Մեծին, Հռովմի պապին իբրև կուսակից Քաղկեդոնի ժողովի (440—460) Յուդայի, ամենամեծ հրէշի, ամենասոսկալի պատկերի, որ Աւետարանը ճանաչում է, ապա Արիոսի, Մակեդոնի, Նեստորի և ալ հերև-

¹⁾ Տե՛ս E. Dulaurier, Bibliothéque hist. armen. Mathieu d'Edesse թ. 86.

տիկոսների դասն են կարգել, և ալս դէպքը, որ անպատշաճ և անտեղի էր պատեղ պատմել, պ. Տէր-Միքէլեանը պատմում է առանց ամենալնց ցաւակցութեան:

Ահաւասիկ ալս է պ. Տէր-Միքէլեանի դիտարկումացիաի IV գլխի բովանդակութիւնը և միւս գլուխները ևս նոյն արժէքն ունին: Մարդ զարմանում և ապշում է հեղինակի հաճարձակութեան վրայ, չի հասկանում թէ հեղինակը ինչ է գտել ինչ նպատակով է սխալներով հալ մատենագիրը արտագրում: Եթէ պ. Տէր-Միքէլեանը ալս լարձակումները անիրաւացի է գտնում, թող հրապարակ դուրս գալ և պարզ ասէ, թէ ինչ է գտել իւր տեսութեանցիալով, Հալոց եկեղեցական պատմութեան ինչ ծառայութիւն է մատուցել: Միթէ ալս, որ նա ցոյց է տալիս, որ հալք միաբնականներ են եղել (Monophysiten). սակաւն միթէ ալս կանոն է ապացոյցի, միթէ նոյն իսկ կաթոլիկները, պրոտեստանտները և ալքնոյնը չեն ասում, միթէ նոյն իսկ մեր ամբողջ եկեղեցական պատմութիւնը նոյնը չի ասում:

Սակաւն պ. Տ.-Միքէլեանը իւր ասելիքը թող արտաւաղտէ պարզ, ոչ ալնպէս, ինչպէս նա «Արարատ»-ում գրում է ¹⁾:

¹⁾ Պրն. Տէր Միքէլեանի լեզուն (հալքէնը) մի սոսկալի ժարգօն է. նա չգիտէ հաստատ աշխարհաբառի տարբերքն անգամ. օր. որ ենթական թուով պէտք է համաձայնի ստորոգեալի հետ: Որինակներ. «Եթէ կալ (կան) պարագաներ, որ կարէ (!)»... «Իսկ թէ որքան մեծ

II

Ալս բոլորը վերաբերում էր ըստ մեծի մասին պրն. Տէր-Միքէլեանի աշխատանքի գիտական արժէքին, հետաքրքիր է ծանօթանալ մասնաւորապէս նաև հեղինակի հոգու, գաղափարների և հալնացքների հետ:

Նկատորը Լ. Պուրի Պատրիարքական դահլ բարձրանալով, ալսպէս խօսեց թէդոսիոս II կալսեր հետ. «Տուր ինձ մի երկիր, որ հերիտիկոսներից զերծ լինէր, և ևս քեզ դորա համար տալիս եմ երկիրք. օգնիր ինձ հերձածողներին լաղթելու, և ևս քեզ օգնում եմ պարսիկներին լաղթելու» ²⁾: Ապա սկսեց իւր մոլեռանդ հալածանքը ընդդէմ Արիոսականների, Ապոլինարիստների և ալ հերիտիկոսների և հերձածողների: Սակաւն շուտով բանից երևեց, որ ամենամեծ հերիտիկոսը հէնց ինքը Նեստորն է:

Ալս երեւութը մենք նկատում ենք

տեղ պէտք է բռնեն (բռնէ) ալս հոգեշունչ հալքերի վսեմաթուիչ և աղդու գրածները ընթերցանութիւնն, ալս կղզալ...» «Մինչդեռ խոհականի համոզմունքը սեկուած է նորա մէջ անբաժան Միալն ալն է համոզմունք, որի վերալ մտածել ենք. («ենք»), որովհետեւ պ. հեղինակը ալստեղ դործի մէջն է. մտածել նոյն է թէ իւրացնել (?), իսկ ալն ամենն, որի վերալ չեն մտածել և ունիս, թութակաբար ունիս (հեղինակը ալ ևս չի ուզում ասել «չենք մտածել» «ունինք»), վախնում է թէ ինքն էլ «չմտածող» և «թութակաբար ունեցող» երևալ !) և ալն:

²⁾ Տես Հէրզէնրեոթէր, եկեղեցական պատմութիւն I, 308.

լաճախ կեանքում զանազան անձնա-
ւորութեանց մօտ: Ամենապարզ, ա-
մենահամեստ կեանք քարոզողները,
ղէպքի բերմամբ հարստանալով,
դառնում են ամենաշուալ անձեր,
ազատութեան անունով երդողները,
իշխանութիւն առնելով, դառնում են
ամենամեծ բռնակալներ, լաճախ
մենք լսում ենք ժլատին ժլատու-
թիւնը, նախանձին նախանձը պա-
խարակելիս... Նոյն երևոյթը մենք
նկատում ենք պ. Տէր-Միքէլեանի
մօտ: Ով որ պ. Տէր-Միքէլեանի զիս-
տերտացիան և նրա բազմաթիւ լօղ-
ւածները «Արարատ»-ում կարդացել
է, նա անշուշտ նկատած կը լինի եր-
կու հոգեծաւալ (?) դադա-
փաբներ (Fixe Ideen), որոնք
կարմիր թելի նման անցնում են
նրա բոլոր մտաւոր կեանքի սրտի
ու մտքի միջով: Գոքա են 1) ատե-
լութիւն, բաց մարմնացեալ ատե-
լութիւն, աշնայտի ատեւութիւն, որով
Յակոբութեան Յովհաննու հեղինակը
հեթանոս Հռոմէն ասում էր, նրան
անառակ կ'ընջ հետ համեմատելով,
ալլաբանելով դէպի հերիտիկոսները,
որոնց մալրը և դպիակը պ. Տէր-Մի-
քալէլեանը համարում է Հռոմի ե-
կեղեցին ¹⁾ և 2) ատեւութիւն դէպի
թերուսութիւնը: Պրն. Տէր-Միքէ-
լեանի կարծիքով թերուսութիւնը
մարդկութեան ամենամեծ չարիքն
է, վատ և վատթար, քան տգիտու-

թիւնը: Բայց այս երկու լատկու
թիւնների կասկածանքից ևս պ. Տէր-
Միքէլեանը ազատ չէ: Պրն. Տէր-
Միքէլեանի նկարագրած Հալատ-
տանեացի եկեղեցին ոչ այլ ինչ է,
եթէ ոչ մի աղանդ, մի հերձածք:
Մենք խնդրում ենք ընթերցողին
մեր ներքև ասելիքներին ուշադրու-
թեամբ հետեւելու:

Մեր եկեղեցին եղել է մինչև
Քաղկեդոնի ժողովը կաթողիկէ (ընդ-
հանրական) մալր եկեղեցու մի ճիւ-
ղը: Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորին ե-
ղել է մի կաթողիկ վարդապետ, որը
մեր ազգային եկեղեցու հիմնադիրը
դարձաւ: Նա ընդունել և քարոզել է
սուրբ Աւետարանի հեռ միասին նաև
կաթողիկ եկեղեցու զոգման և աւան-
դութիւնը: Արտօր իսկ մենք դաւա-
նում ենք Հաւատամքի մէջ մի, կա-
թողիկէ (ընդհանրական), առաքելա-
կան սուրբ եկեղեցի: Մեր եկեղեցու
պետը ևս կոչւում է կաթողիկոս
(=ընդհանրական, scilicet ընդհան-
րական եկեղեցու հովիւ, գլուխ): Իսկ
երբ Քաղկեդոնի ժողովը 451 թ.ին
նախկին երեք ժողովներին հակա-
ռակ ելք ունեցաւ, ինչպէս այդ ար-
դէն հաստատ ֆակտ է, մեր եկե-
ղեցին մնաց հաստատ և հաւա-
տարիւմ նախկին եկեղեցու աւանդու-
թեանցը և դաւանանքին:

Այլ է պրն. Տէր-Միքէլեանի կար-
ծիքը: Ըստ նորա Հայրց Եկեղեցին
սկզբից սկսեալ ընդհանրական եկե-
ղեցու հետ ոչ միայն ոչ մի լարաբե-
րութիւն չէ ունեցել, այլ և նրան
թշնամանել է, դէպի նա թշնամա-
կան դիրք է բռնել, ամեն բան, լի-

¹⁾ Տես «Արարատ» մալիս, էջ
393, ուր հեղինակը մի մոլեռանդի
խօսքերը մէջ բերելով, բացակա-
նում է. «Ուրեմն աշխարհի ամենա-
մեծ աղանդը Հռոմէն է»:

նէր ալդ ուղիղ կամ սուտ, մերժել է միանգամայն՝ ըստ նորա Հայոց համար մի «ի մօտոյ լարարեութիւն Հռովմի հետ անպայման վտանգաւոր է եղել» (էջ 9): «Գրիգոր Լուսաւորիչ համամտում է ոչ երբեք լուծական, այլ ասորական բարեպաշտութեան հետ, որի կողմից ոչ մի վտանգ չէր կարելի սպասել» (էջ 11): Ինչ վտանգ, պ. Տէր-Միքէլեան: «Հայք մամուսկցում են Նիկիական ժողովին միմիայն ի սէր իրանց դաշնակցութեան (կոստանդին կալսեր հետ):» «ասկայն Գրիգորի համար (Նիկիական ժողովն) ուրիշ ոչ մի նշանակութիւն չունէր, նրա համար պարզ էր, որ նա զորանով ցանկանում էր միայն կոստանդինի մի հաճութեամբ պատճառել» (եր. 21): Միթէ հաւերը կարող էին ալդչափ անտարբեր դռնել դէպի Արիոսի աղանդը, որ Քրիստոսի աստածութիւնը ուրանում էր, չէ որ մեր Նիկեացիին նշովում է Արիոսին և ընդունում Նիկիական ժողովը: Միթէ մեր եկեղեցին կարող էր մի վարդապետութիւն նշովել միմիայն ի սէր մի կալսեր?

Էջ 29. «Այս բոլոր պատմութիւններից պարզ երևում է, որ հայք միայն Նիկիոյ (ժողովի) կանոնները ընդունել են, ճիշտ ալնպէս, ինչպէս միւս բաղմաթիւ ժողովների կանոնները»: Ո՞ր (միւս բաղմաթիւ) ժողովների կանոնները, պ. Տէր-Միքէլեան, թերեւ նաև Քաղկեդոնի ժողովինը: Յետոյ անմիջապէս շարունակում է. «ըստ պատմական աւանդութեանց պէտք է Գրիգորը 325

(Թւին) (90 տարեկան) ¹⁾ ոչ ոքի ալ ևս երեկցած չլինի և եթէ մենք նրա երկերը ուշադրութեան ենք առնում, նա Նիկիական ժողովը դեռ ևս չի ճանաչում, բացի սուրբ Գրիգորի հեղինակութիւնից:

Մենք պ. Տէր-Միքէլեանի հետ ոչ մի կէտում չենք կարող համաձայնել: Մեր եկեղեցական պատմութիւնը և աւանդութիւնը մեզ պարզ ասում են, որ սուրբ Գրիգորը ճանաչել է ոչ միայն սուրբ Գիրք, այլ և ընդհանրական եկեղեցու հեղինակութիւնը: *A priori* իսկ անկարելի է համաձայնել պ. Տէր-Միքէլեանի հետ, որ III – IV դարու կաթողիկոսական մի վարդապետ ալսպէս առանց եկեղեցական ղոգմալի լինէր: Մի եկեղեցի, որ ալսպիսի մոլեռանդութիւն և ատելութիւն ցուց տալ դէպի կաթողիկ (ընդհանրական) եկեղեցին, նա կը մեռնէր, կ'անհետանար եկեղեցական պատմութեան ասպարէզից, նա ներքին մտաւոր կեանք չէր կարող ունենալ: Պ. Տէր-Միքէլեանի կարծիքով Հայք 12-րդ դարում միայն առաջին անգամ երեք առաջին ժողովների (Նիկիոյ, Կ. Պոլսի և Նիքստոսի) ընդհանրականութիւնը ընդունեցին (էջ 39-40): Ինչից է ալդ երևում սա կալն: Հայերը, Քաղկեդոնի ժողովից սկսած, երբ հարկ էր լինում Բիւզանդացիների և Հռովմաեցիների դէմ պաշտպանել՝ միշտ գիտում էին վե-

¹⁾ Ալսպէս ապշելով բացականչում է հեղինակը իւր անհիմն կարծիքի վրայ, ըստ որով սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն 235 թւին պէտք է ծնւած լինի:

բողիշեալ երեք ժողովներ լարդապետութեան—Պրն. Տէր-Միքէլեանի կարծիքով «նախնի Հալք»—die alten Armenier—համարում են եղել միմիայն երկու խորհուրդներ, — մկրտութիւնը և հաղորդութիւնը—իրեն «փրկարար խորհուրդներ—Heils—Mysterien (եր. 116), մի կարծիք, որը պ. Տէր-Միքէլեանը արտաւայտում է առանց ապացուցանելու, հետեւելով պրոտեստանտներին, որոնք պնդում են, թէ Լոթը խորհուրդներից հինգը երկոտասաներորդ դարում են առաջ եկել:

Մենք չենք կարող հասկանալ նաև աչն սովետութիւնները, որոնցով պարոնը տքնում է ցոյց տալ, որ ոչ մի կաթողիկոս քաղկեդոնական չէ եղել ի միջի պէտք նա հերքում է Ներսէս Շինողի քաղկեդոնութիւնը (եր. 71): Մենք առաջ ենք բերում ականատես պատմագիր Սեբէոսի վկայութիւնը այս կէտի մասին և թող ընթերցողը դատէ, արդեօք Ներսէս Շինողը քաղկեդոնական էր, թէ ոչ: Սեբէոս, Կ. Պոլիս, ա. տիպ. եր. 220—121. «Անանկեալ (Ներսէս Շինող) ի մանկութեան լալսարհին Յունաց և ուսեալ զեզու և զգրութիւն Հռոմին և շրջեալ ընդ աշխարհս զաւրու կարգաք զինուորութեան և հաստատեալ զմիտ իւր ի վերայ ժողովոյն Քաղկեդոնի, և ի վերայ տումարին Լեոնի, և ոչ ումէք ի վեր հանէր զխորհուրդս ամբարշտութեան, մինչև հաս լեպիսկոպոսութիւն աշխարհին (Հալոց) և անտի կոչեցաւ լաթոռ

կաթողիկոսութեան: և էր ալր առաքինի վարուք պահաւք և աղօթիւք, բաց ի սրտի իւր ծածկեալ ունէր զբոլնս դառնութեան և խորհէր հաւանեցուցանել զՀալս Քաղկեդոնի ժողովոյն, բաց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: և ապա պատմելով կաթողիկոսի քաղկեդոնութիւն ընդունելն և լուսական ծխով հաղորդելն, նկարագրում է նրա մատնութիւնը և բռնակալութիւնը հետեւեալ սրտաճմիկ խօսքերով. «Ան ալսպէս շարժեաց կաթողիկոսն զճմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի, զի կալեալ էր ամենայն կաթողիկոսացն հաստատուն հիմնադրութեամբ ի սրբոյ լեկեղեցւոյն ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցաւսօր: և զսուրբ և զվճիտ և զսկանակիտ աղբերացն պղտորեաց զՎուրս, զոր ի վաղնջունց իսկ ունէր ի միտս իւր կաթողիկոսն, և ոչ ի խնաց լաւտ: և նկ մինչև ցալն աւր և ապա զտեալ ժամանակ կատարեաց զկամս իւր, մասնէր զմի-մի լեպիսկոպոսացն և բեկանէր ահիւս:

Միայն պ. Տէր-Միքէլեանի նման շովինիստը կը ջանալ ալսպիտի մատնիչին ուրանալու և ինչո՞ւ այս ջանքը, միթէ մեր եկեղեցու վրայ սուեր կարող է ընկնել, որ այս կամ աչն կաթողիկոսը քաղկեդոնական է եղել:

Այս է պ. Տէր Միքէլեանի դիտարտացիան, որով նա ուղում է եւրոպացիներին իւր մալրների եկեղեցու պատմութեան հետ ծանօթացնել...

ՅԵՐ. ԴՊԷՆԷՆ